

ANTROPOLÓGIAI ADATOK A HONFOGLALÓK SÁMÁNHITÉHEZ

A tatai antropomorf lelet

Írta: KRALOVÁNSZKY ALÁN
(István király Múzeum, Székesfehérvár)

Tanulmányunk egy konkrét régészeti lelet ismertetése nyomán olyan orvos-, vallás- és zenetörténeti, összefüggéseiben a klasszikus értelemben vett antropológiai vonatkozású kérdést tárgyal, amely lehetséges fontosságánál fogva az érdekelt szakterületeknek kíván elsődleges információt, s egyben vitaindításra módot adni. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy okfejtésünk kiindulópontja kérdéses és következtetésünket a legvalószínűbb hipotézisnek tartjuk.

A lelet ismertetése

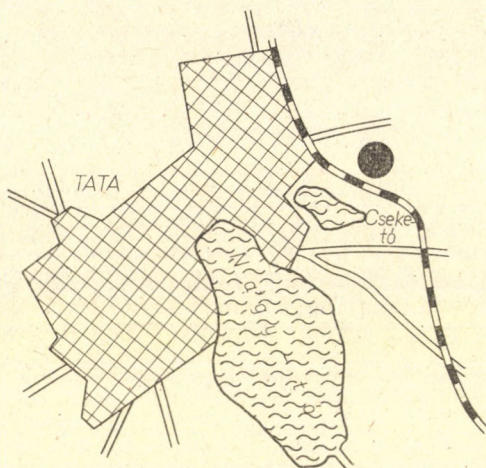
Emberfej formára kialakított tárgyunk finoman iszapolt, téglavörös színűre égetett anyag fúvóhangszer. Hossza 11,9 cm, legnagyobb szélessége 8,0 cm, legnagyobb átmérője 27,2 cm (I., II., III., IV. tábla a, kép). A kézzel formált plasztikus arcon az orrot és az állat kivéve a fülek, a szemek, a nyitott száj és a tömör, hullámosan hajló bajusz applikációs technikával készültek. Az áll, a széles lapos orr és a járomtájék az alapsíkból kerültek kialakításra. Az agykoponya rövid, széles, alacsony. A nyakszirt meredeken lecsapott. Az arc széles, lapos, a járomtájék hangsúlyozott, az orr széles, lapos, az arc síkjából alig emelkedik ki. Az ajkak szélesek, az áll gyengén kiképzett, egészében véve a fej mongoloidos jellegű, nem portrészzerű, de reális. Az áll előtt a nyak helyén nyúlványszerűen kiképzett rész helyezkedik el, két hangnyílással. A harmadik hangnyílás a baloldali fül alatt van. A homlokon köralakú, benyomott bemélyítés. Tárgyunk felületét fehér színű meszes tengeri fauna és flóra maradványok borítják, amelyek DUDICH E. és Soó R. professzorok szíves szakvéleménye szerint kozmopolita jellegük miatt szűkebb topográfiai meghatározásra alkalmatlanok. A mélyebb részeken homokmaradványok láthatók. Leletünk a sok használattól finoman kopott. A lelet nem látszik hamisítottnak, tulajdonosaik különösebb értéket nem tulajdonítottak neki.

A lelőhely ismertetése

A lelet az 1920-as évek elején a Komárom megyei Tata-Tóváros-Homokbánya területén, a homokrostáról — tehát már másodlagos helyről — került elő. A bánya a Cseke-tó mellett húzódó homokdomb délkeleti részén helyez-

kedik el (1. ábra). A munkások VARSÁNYI JÁNOS tatai lakosnak adták el, akitől ZILAHY GYÖRGY festőművész korábban tatai, ma budapesti lakos vette meg és jelenleg is az ő tulajdonában van. A leletről 1957-ben szereztem tudomást ZILAHY GYÖRGY festőművésztől, akinek ezúton is köszönetet mondok, hogy a lelet vizsgálatát és közlését lehetővé tette.

A lelőhely és az előkerülés körülményeinek hitelesítésére végzett kutatásunk szerint el kell fogadnunk a bemondás valószínűségét, tekintettel arra,

1. ábra. A lelőhely vázlatos térképe

Fig 1. Sketchy map of the finding site

hogy a tatai, volt Eszterházy múzeum gyűjteményében tárgyunk 1944-ig nem volt, amint azt hazai szakembereink tanúsították. Leletünkön megmaradt homokszemek is valószínűsítik a bemondott lelőhelyet. Az egykori tulajdonost, VARSÁNYI JÁNOST, egyszerű, szavahihető embernek ismertük meg, aki állításait következetesen fenntartotta.

A lelőhely területének történetéhez hozzátartozik, hogy a tatai és tóvárosi településen az alsópaleolitikumtól kezdve minden egyes korszakban lakott volt a régészeti adatok tanúsága szerint. Az ősi kereskedelmi útvonal és az igen gazdag melegvíz- illetve tóhálózata tette településre rendkívül alkalmassá.

A lelet kora

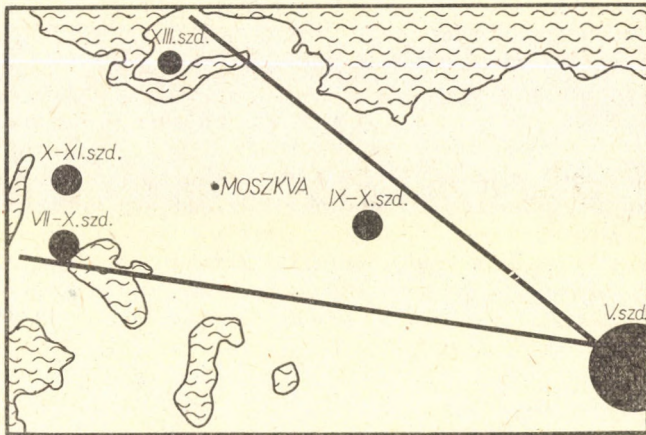
Tekintettel leletünk szórvány és atipikus jellegére, a kormeghatározás csak közvetett úton lehetséges.

Az agyag anyagszerkezete, iszapolási foka, keverési aránya, az égetés foka nem őskori, illetve római kori technikára utal. Legvalószínűbb határok az i. u. VIII–XII. század, amikor hasonló technikával és megjelenéssel ismeretesekek kerámiagyártmányok.

VARSÁNYI JÁNOS szerint a homokkitermelő emberektől leletünkkel együtt egy agyag edénykét is megvett, amely a munkások szerint ugyan-

akkor került elő. Ez az edény LENHARDT GYÖRGY dunaalmási régészeti mángyűjteményébe került. Kora: XI–XII. század. Összetartozásuk nem bizonyítható, de elvben nem kizárt.

A díszítés adta információk — arc — tágabb időhatárokat enged meg. A mongoloid jelleg az V–XII. század körül fordul elő a Kárpát-medencei embertani anyagban, tehát művészeti ábrázolásban is ez az időszak jöhet első-sorban számításba, kivéve természetesen az esetleges import lehetőségét.

2. ábra. A jelképes trepanációs leletek eurázsiai lelőhelyei.

Fig. 2. Eurasian finding places of symbolic trepanation-relics

Már szűkebb időmeghatározást tesz lehetővé a homlokon látható kör-alakú bemélyítés, amely véleményünk szerint jelképes trepanációt jelez. NEMESKÉRI J. és ÉRY K.-val végzett korábbi kutatásaink szerint a jelképes trepanáció hazánkban a kora-Árpádkori magyarsághoz kapcsolódó közvetett gyógyítás céljából készült olyan művi beavatkozás, amelynek szokása a Kárpát-medencében a IX. század végétől a XI. század végéig, tehát a kereszténység megerősödésének idejéig mutatható ki. (14,15). Mivel e nyilván pogány jellegű jelenséget az eddig ismert X. századi temetőkben eltemetett emberek 7,7%-ánál és az egész ország területén tapasztaltuk, a szokás általánosnak mondható, s így érthető, hogy művészi ábrázolásoknál is szerepeljen. Különben a jelképes trepanáció Mongóliából ismert legkorábbi (V. század), valamint a baskiriai, bulgáriai, magyarországi (VIII–XI. század) és a skandináviai (XIII. század) előfordulása e szokás kialakulási helyét és idejét, valamint a sámánhittel való kapcsolatát jelzi (1., 8, 14, 18) (2. ábra).

Az elmondottak alapján leletünket IX–XI. század között használt tárgynak tartjuk, amelynek készítése valószínűleg a dél-oroszországi korábbi településen történhetett, tekintettel a tárgyon lévő fauna és flóra maradványokra.

Itt jegyezzük meg, hogy felmerült annak a lehetősége, hogy leletünk nem Kárpát-medencei, hanem a délamerikai, ugyancsak égetett agyagból készült okarinákhoz kapcsolódik. E lehetőség tisztázására felvilágosításért fordultunk DR. HANS FERIZ-hez, a holland antropológiai múzeum orvos-zenetörténeti kutatójához, aki nemzetközileg elismerten legjobb szakértője e kérdésnek.

Válaszlevelében közölte (1965, IV. 6.), hogy leletünk ismeretlen a trópusi kultúrákban, és véleménye szerint is az ázsiai, illetve az ázsiai kultúrhatásnak kitett területeken kereshető eredete (5).

A lelet értelmezése

Véleményünk szerint a tárgy értelmezése csak akkor határozható meg, ha a leletünket jellemző négy fő jellemvonást — hangszer, emberábrázolás, jelképes trepanáció jelölése és tengeri fauna, s flóra maradványok — együttesen tudjuk értelmezni. Értelmezésünket az alábbi adatok és szempontok alapján igyekeztünk alátámasztani:

1. Ismeretes, hogy *a zene és így a zeneszerszám is elsődlegesen vallásos, rituális vonatkozású tevékenység körébe tartozik*, hiszen olyan művészeti jelenségről van szó, amely a korai történeti időszakban összefonódott a vallással. Mint ilyen különleges helyzetet foglal el a társadalom életében.

2. *Az emberábrázolás művészeti és egyben vallásos vonatkozása* ugyancsak közismert. Az általában samánhitű pusztai nomád népek művészetében igen ritka az emberábrázolás, hiszen majdnem a tabu fogalmába tartozott. *Mitikus ősokeket és szellemlényeket ábrázolnak csak antropomorf módon* (3, 4, 11). Ábrázolásunk szuggesztivitása, a nyitott száj és a hangszerként történő kialakítás sajátosan különleges jelleget és egyben fontosságot enged feltételezni művészeti és vallási vonatkozásaiban.

3. *A tengeri eredetű maradványok* még további rendkívüliséget kölcsönöznek leletünknek. Különös adata DUDICH E. és SOÓ R. professzoroknak az a megállapítása, amelyet egymástól függetlenül állapítottak meg, hogy a tárgy maximum egy hónapot lehetett a tengervízben, mivel ellenkező esetben több lerakódásnak kellene lenni, viszont a lerakódás esetleges eltávolításának semmi nyoma nem észlelhető. Nem látszik valószínűnek, hogy véletlenül került volna tárgyunk a tengerbe, hanem inkább valamilyen különleges ok miatt. Ez annál is inkább valószínű, mivel a többi jellemző is különleges.

4. Az értelmezésnél feltétlenül figyelembe kell venni egyfelől azt, hogy *a jelképes trepanáció gyógyítás, illetve az azzal összefüggő tevékenység gondolkörét jelzi és a gyógyítás a honfoglaló magyarságnál a sámánokhoz köthető, valamint másfelől azt, hogy a művészeti tevékenység — emberábrázolást adó szobrászkodás, zeneszerszám készítés és zenélés — olyan tudást és jogot jelent, amely ugyancsak elsősorban a sámánokhoz köthető.*

5. Ennek alapján különösen fontosak BORNEMISSZA PÉTER 1578-ban megjelent *Ördögi kísértetek* című munkájából származó adatok, amelyek szerint a XVI. századi végi Magyarországon még élő szokásként ismeretes a keresztény papok részéről is a különböző betegségek ráolvasás útján történő gyógyítása (2). A sok hasonló bájoló imádság egyike a következő:

„Uram, mindható Isten, mulék egy regős nagy ut, rajta megyen az mindenható urunk ur Isten, az ő szerető szentjével, Keresztelő Szent Jánossal. Előtalálának hetvenhét féle hasfájást. Mondá ez szót urunk Ur Isten: Hová indultatok ti ez regős nagy uton hetvenhét féle erőtlen hasfájás? Ha engemet ezen kérdezz, urunk ur Isten, hova indultunk. Mink is elmegyünk ez fekete földnek színére, áldott ez testben, teremtett lélekben, hurát, gyomrát öszve háborgatom, piros vérét megiszom, szálas husát megszagatom. Azt meghallá áldott urunk Isten, parancsolok én téneked, hetvenhét erőtlen hasfájás, tük se

mehessek el ez fekete föld színére, szálas húsát meg ne szaggassátok, az én adottam testnek, teremtett léleknek hurát gyomrát, öszve ne háborgassátok, piros vérét meg ne igyátok, tük is mennyetek az tengerbe, tenger fővenyét felforgassátok habját háborgassátok, kövét hasogassátok. Azt meghallák elsietének, hetvenhét erőtlen hasfájás, tenger fővenyét felforgaták, kövét hasogatták. Ez embernek az ő hasából, gyomrából, beliből ugyan ki oszoljon, romoljon az ő hasfájása.”

E bájoló, gyógyító ráolvasások — hiába emlegetik Jézust, Szűz Máriát és a szenteket — pogány értelműek és eredetűek. Erre utal a regős nagy út és a betegségek szellemének tengerbe való úzésének mindig visszatérő motívuma. Régóta ismert tény, hogy a regőlés lenyúlik a honfoglalás (16), illetve az azt megelőző korokba, valamint, hogy a tengerbe kurgatott, kergetett betegségek nem csupán felfogásában, de szavaiban is őseredetinek vehető. Ugyanis a Kalevalában a Kór sellőt, a Halál szűzét *Weinemöjnen* arra kéri, hogy a kínokat fordítsa be a vízbe, szórja a tengerbe köveket kínozni, kősziklát morzsolni (9, 12). Az a tény, hogy a ráolvasásokat nemcsak a világiak, hanem az egyháziak is végezték, érthetővé teszi azt, hogy a bibliai jelenések könyvében a Sátán a tenger fővenyén szervezi meg hadseregét az egyház ellen, annak a tengernek a fővenyén amelyből minden Isten-ellenes hatalmat megszemélyesítő vadállat száll fel, tehát a keresztény pap összegegyeztethette a nép igényét a maga vallási ismeretanyagával (19).

6. *Kérdés azonban, hogy esetünkben egy XVI. századi adatot visszavetítetünk-e hat évszázaddal korábbi időre?* Úgy gondoljuk, hogy igen. Ezt annál is inkább megtehetjük, mivel még ma is kimutathatók olyan jelenségek, amelyek alapján a néprajzi kutatók sokkal régibb időkre következtethetnek vissza. A néprajzi kutatás véleménye alapján tudjuk, hogy a betegségek ősi módon értelmezett okaihoz (betegség démon, titokzatos erők) és eredeteihez alkalmazkodik a népi gyógyítás, amely általában nem más, mint az ellenvárslatok és vallásos cselekmények misztikus alkalmazásának népi tudománya a betegségek megszüntetésére. A beteg gyógyításának egyik fő módja az elvitetés (földbeásás, vízbedobás, tűznek vagy szélnek adás). Ugyancsak vízbedobással is gyógyítanak nemcsak a finnek, hanem a többi rokon népeink, a vogulok és osztjákok is (19, 12, 17).

7. *Kétségtelen, hogy az utóbb említettek tények. További kérdés azonban az, hogy ajánlott rekonstrukciónk szerint fujással, sípszerű hangszerral történhetett-e gyógyítás a honfoglalás korában?* Igen. Ismeretes az a ma már gyermekjátékok szintjére lekerült, de korábban élő gyakorlatot tükröző, gyógyítással kapcsolatos versike, amelynek a szövege a következő:

*Gólya, gólya gilice
Mitől véres a lábad?
Török gyerek megvágta
Magyar gyerek gyógyítja
Sípbal, dobbal, nádi hegedűvel.*

Itt jegyezzük meg, hogy leletünk során maradék nélkül lehet értelmezni az eddig összefüggéseiben nem teljesen értett gyermekverset. Ugyanis a dobbal való samánkodás közismert a samánhitű népek körében. A nádi hegedűvel történő samánkodásra néhány évvel ezelőtt talált konkrét gyakorlatot

CSEERNYECOV, a kiváló vogul samánkutató az Uralon-túli területeken (szíves szóbeli közlése 1961-ben). Sípval való samánkodás egész Euráziában csak a magyar folklórból ismeretes és az eddigi kutatás szerint ez nem lehetett ősi eredetű. Hangszerünk, amely lényegileg okarinához hasonlítható legjobban és használatának technikája alapján valószínűleg a 'funi' ige valamilyen származékával nevezhették. Az okarina a tengermelléki kultúrákból ismeretes, Európában pedig a mediterrán kultúrából. E déli eredetű hangszer a keleti samán hittől az elő- és honfoglaló magyarság útján ötvöződött, fonódott össze. Ezért hiányzik e szokás az északon és a keleten lakó samán hitű népeknél.

A fuvás is ismert MUNKÁCSI BERNÁT szerint. A gyógyító eljárást néha a varázslat és áldozat mellett bizonyos mellékműveletek egészítik ki. Ilyen volt a fuvás, amely a votjákoknál olyan fontos tartozéka a varázslatnak, hogy emiatt a varázslót, a samánt, 'fúvó'-nak és a varázslást 'fúvás'-nak nevezik (13).

8. Az arc-ábrázolás értelmezésénél az a valószínű, hogy samánt ábrázol. CSEERNYECOV szerint a meghalt samán utódja a halott samán koponyájával, illetve elkészített másával samánkodik — tehát gyógyít is — addig, amíg az elhalt samánós ereje és tudása, amely annak fejében összpontosult, át nem száll utódjára. Vannak olyan samánok akik egész életükben megmaradnak e gyakorlat mellett. Így felvethető, hogy portrészzerű leletünk az első és legkorábbi samán ábrázolásunk.

Ehhez kapcsolódva felvetjük annak lehetőségét, hogy az Ulan-Batortól délre egy türk VII—VIII. századi fejedelmi sírból előkerült emberarcos ábrázolást samán ábrázolással hozhatjuk összefüggésbe (7). Különböző ez az egyetlen olyan általunk ismert analógia, amely leletünkkel ábrázolási mód, anyag és talán részleges funkció tekintetében párhuzamba állítható, (IV. tábla, b) kép). E párhuzam azért is indokolt, mivel a fejedelmi, illetve a törzsfői funkció a samán funkciójával szervesen összefügg, adott esetben személyileg is egybeesik.

9. Így érthetővé válna a fejtetőn ábrázolt jelképes trepanáció is. Ugyanis a jelképes és a tényleges trepanáció a koponyán való kör alakú megjelenítése révén gondolati és okozati összefüggésben van a diadém, a korona, a buddhizmusból ismert hetedik chakra fokozat fogalmával, a hinduizmusból ismert usnisa és jata mukuta jelenséggel, a léleklyukkal, valamint a glóriával és a tonzurával (15). Ugyanis a legtisztább és legtökéletesebb geometriai forma, a kör, mindig a Nap, a világosság, az értelem, élet, egészség stb. szinonim fogalom sor jelképe (6, 10). Ennek alapján: aki ezt viseli, mágikus úton e fogalmak mögött meghúzódó erők oltalma alatt áll, azokhoz hasonlóvá válik. Ezek közös eredete és magyarázata az emberi szellem ma még homályosnak látszó mélységeiben gyökeredző hitben keresendő.

Innen az ok, hogy miért kör alakú a trepanáció, miért a fejen alkalmazták.

10. Összegezve a korábban említetteket, véleményünk szerint leletünk minden valószínűség szerint:

- a) A samánhittel függ össze;
- b) Déloroszországban IX. században készülhetett;
- c) használata IX—XI. század között lehetett;
- d) a Kárpát-medencében került a földre;
- e) valószínűleg samán szertartás helyén, vagy samán sírjából került elő;

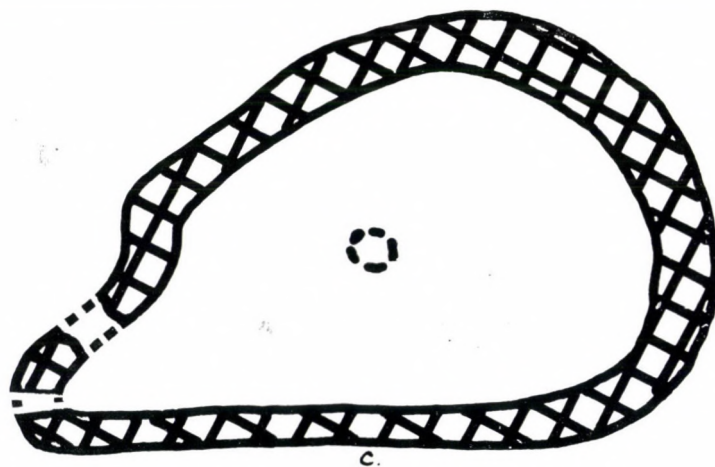

I. tábla. A tatai lelet. Szembólnézet. (Dr. Kállai L. felvétele) — *Table I.* The find of Tata. Face-view (Photo: L. Kállai)

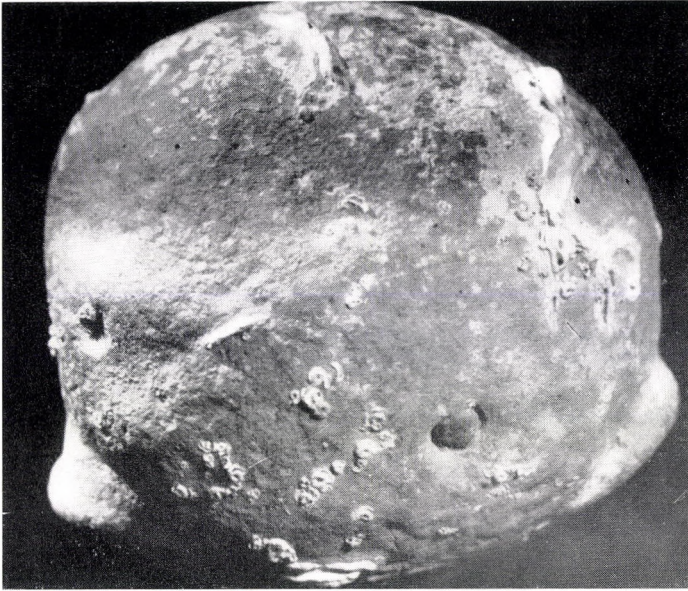
a

b

c.

2. tábla a—b. A tatái lelet. Oldalnézet, c: keresztmetszet — Table 2. a—b: The find of Tata. Side-view, c: Cross-section

a

b

3. tábla. A tatái lelet. a: Felülnézet. b: előlnézet. — Table 3. The find of Tata. a: View from above. b: Front-view.

Kralovszky

4. tábla. a: A tatai lelet. Hátulnézet. b: A Hudjirte-i lelet. (Gábori M. nyomán) — Table 4. a: The find of Tata. Back-view. b: The find of Hudjirte (According to M. Gábori)

f) az emberfejet ábrázoló sípszerű hangszer olyan, elsődlegesen gyógyítás céljára készített és felhasznált, mágikus képességűnek, illetve erejűnek tartott samán-eszköz, amely éppen azért, mert a tengerben volt egy ideig — nyilván akarattal — képes volt a hang útján, illetve segítségével a betegből kiűzött betegség szellemét a tenger vizébe juttatni;

g) jelképesen trepanált samánt ábrázol;

h) végezetül pedig az első legkorábbi magyar művészeti emberábrázolásunk, legkorábbi orvostörténeti eszközünk, hangszerünk és samán hitű őseink samánisztikus tárgyi emléke.

IRODALOM

1. BOEV, P.: Trépanations d'intérêt historique. Bull. d. l'Inst. de Morph. l'Acad. de Sciences de Bulgarie. 3 (1959) 197—231. — 2. BORNEMISSZA P.: Ördögi kísértetek. 1578. (Kiadta újra: Eckhardt S. 1955). — 3. DIÓSZEGI V.: A samánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp. 1958. 1—472. — 4. DIÓSZEGI V.: Samanizmus. Bp. 1962 1—118. — 5. FALK, M.: Altindianische Musikinstrumente aus Costa Rica. Atlantis 33 (1961) 36—38. — 6. FETTICH N.: Über den Sinn der prehistorischen Ornamente. Acta Arch Hung 9 (1958) 115—125. — 7. GÁBORI M.: Jelentés az 1958. évi mongolói tanulmányútról. Arch. Ért. 87 (1960) 83—86. — 8. GEJVALL, N. G.: Westerhus. Medieval Population and Church in the Light of Skeletal Remains. Kobenhaven 1963. — 9. KANDRA K.: Magyar mytológia. Bp. 1897 342—443. — 10. LIPS, E.: Das Indianerbuch. Leipzig 1956. — 11. MOSCHINSKAJA, W.: Über einige alte anthropomorphe Darstellungen aus Westsibirien. (im.: Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker.) Bp. 1963. 101—110. — 12. MUNKÁCSI B.: Osztrák népköltészeti gyűjtemény. Bp. 1900. 272—276. — 13. MUNKÁCSI B.: Vogul népköltési gyűjtemény 2 (1910) 297—304. — 14. NEMESKÉRI J.—K. ÉRY K.—KRALOVÁNSZKY A.: A magyarországi jelképes trepanáció. Antr. Közl. 4 (1960) 3—32. — 15. NEMESKÉRI J.—KRALOVÁNSZKY A.; — HARSÁNYI L.: Trephined Skulls from the Tenth Century. Acta Arch Hung. 15 (1965) 413—437. — 16. SEBESTYÉN GY.: Regósénekek. Bp. 1902. — 17. SZENDREY Zs.—SZENDREY Á.: Szokások. Magyarság néprajza. 4 (1939) 228—244 18. TÓTH T.: Paleoanthropological Finds from the Valley Hudjirte (Noin-Ula, Mongolia). Acta Arch Hung 14 (1962) 249—253. — 19. Újszövetségi Szentírás. Bp. 1957. Jelenések Könyve 12, 13—18., 13, 1—10.

*

(Előadva a Magyar Biológiai Társaság Embertani Szakosztályának 1965. május 25-i szakülésén)

ANTHROPOLOGICAL DATA CONCERNING THE SHAMANIST FAITH OF THE CONQUERING HUNGARIANS

The Anthroporphic Find of Tata

by

A. KRALOVÁNSZKY

(Summary)

In the early twenties of the century from the sand-screen of the sand-pit of Tata-Tóváros in Transdanubia an anthropomorphic earthenware music instrument came up (Tables I—IV). On the deeper parts of the music-instrument of a shape of a Mongoloid human head sand was found, while on the surface rests of a maritime fauna and flora with cosmopolitical character were encountered. On the upper part of the head a circle-shaped hollow is to be seen as a representation of a symbolical trepanation. The object worn out by use does not seem to be an imitation.

The age-determination of the find can not be made but on an indirect way. The material structure of the pottery, its degree of refinement and mixing ratio as well as its burning indicate an age of the VIII—XII-th centuries A. D. The Mongoloid face-shaping points, according to the anthropological data — if there is no question of an import —, to the V—XIIIth centuries A. D., while the symbolical trepanation refers to the IX—XIth centuries.

In the course of an interpretation we have to adjust the four main characteristics: musical instrument:, representation in a human form, symbolical trepanation, maritime fauna and flora simultaneously. As to these characteristics, the following facts may throw some light upon them:

1. Music and musical instruments as well as the representation in human form belong to the activities connected with cult and art;
2. maritime rests got deposited in a month's time at best;
3. the symbolic trepanation indicates the concept of an indirect healing;
4. the spirit of the diseases is sent into the sea with Finno-Ugrian peoples;
5. sending to the sea or curing by musical instruments („by whistle, drum, reedy-violon") is well known with the Hungarian popular healing art and folk-lore, too;
6. in the age of conquerings curing was performed by the „shamans";
7. it is well known in connection with the peoples of shamanic faith that the newly appointed shaman uses the crane or image of his shaman-ancestors for his cultic acting.

On the basis of all this it seems probable that our musical instrument giving a whistle-like sound and representing a symbolically trepanated shamanic ancestor was made in the IXth century at the ancient home-land in South-Russia; it is a tool of shaman held to possess a magic power and used directly for curing, which also for the very reason of its staying in the sea is able to send to the sea the spirit of the disease expelled from the patient by the use of sound; it had been used in the IX—XIth centuries and was found in the Carpathian basin at a place of shamanic cult or a burial place of a shaman. Summing up: this object represents a first relic of our art of interpretation the human form from the early age of the conquerings and it is our eldest tool of medicinal history and musical instrument: a material remain of the shamanic faith of our ancestors.

A szerző címe: Dr. Kralovánszky Alán,
Székesfehérvár
István király Múzeum